

Norbert Ostrowski
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9046-4981>
e-mail: norbert.ostrowski@uj.edu.pl

Pochodzenie zaimków słowiańskich *kolě* i *koli*. Przyczynek do historii zdań względnych w językach słowiańskich na tle typologicznym

The origin of the Slavic pronouns *kolě* and *koli*.
A contribution to the history of relative clauses in Slavic languages
from a typological perspective

Abstrakt

W artykule przedstawia się efekty analizy pochodzenia scs. *dokolě* ‘jak długo’ i scs. *koli* ‘kiedy, kiedykolwiek’. Celem jest wskazanie otoczenia składniowego, w którym doszło do fuzji *ko-* + *-lě* oraz *ko-* + *-li*, gdzie **ko-* kontynuuje nom.-acc. indoeuropejskiego zaimka nieokreślonego **k^wod*. Kontekstem takim były uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające, które są najczęstszym źródłem zaimków nieokreślonych w funkcji „wolnego wyboru” (ang. *free choice determiner*), np. *Zalóż cokolwiek = co chcesz*. Uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające kontynuują indoeuropejskie zdania względne skorelowane, typ szeroko zaświadczony w starych językach ide., np. hetycki i staroindyjski, a w językach bałtosłowiańskich zaświadczony jedynie rezydualnie, np. pol. *Jaki ojciec, taki syn*. Pierwotnie były to zdania realizowane z ide. zaimkiem względnym **yo-*, np. *je-lě* oraz *je-li*, gdzie **je-* kontynuuje nom.-acc. indoeuropejskiego zaimka względnego **yod*. Uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające były także kontekstem, który sprzyjał szerzeniu się zaimka nieokreślonego **k^wo-* kosztem zaimka względnego **yo-* w językach bałtosłowiańskich, skąd pary *ko-lě* : *je-lě* and *ko-li* : *je-li*. Dokładny opis rozwoju zdań względnych w językach bałtosłowiańskich pozostaje wciąż kwestią przyszłości. Artykuł jest przyczynkiem do badań etymologicznych, które uwzględniają składnię i typologię, zazwyczaj niedoceniane przez etymologów.

Słowa kluczowe: składnia historyczna, typologia, zdania względne, zaimki nieokreślone

Abstract

This article analyses the origin of Old Church Slavonic *dokolě* [how long] and *koli* [when, whenever]. Its aim is to determine the possible syntactic context in which *ko-lě* and *ko-li* could be combined; **ko-* continues the nom.-acc. of Indo-European indefinite pronoun **k^wod*. Such a context was found in universal concessive conditionals, which are the most common source of indefinite pronouns in the “free choice determiner” function, e.g.

Założ cokolwiek = co chcesz [Wear anything = whatever you want]. Universal concessive conditionals continue Indo-European correlative structures of relative clauses, a type widely attested in old IE languages, e.g. Hittite and Old Indic, and only residually attested in Balto-Slavic languages, e.g. Polish *Jaki ojciec, taki syn* [Like father, like son]. The older layer of Balto-Slavic relative clauses is represented by sentences with IE relative pronoun *yo-, e.g. *je-lě* and *je-li*, where *je- continues the nom.-acc. of IE relative pronoun *yod. Universal concessive conditionals were also a context that favoured the spread of the indefinite pronoun *k^{wo}- at the expense of the Balto-Slavic relative pronoun *yo-, leading to the occurrence of the pairs *ko-lě : je-lě* and *ko-li : je-li*. Further research is needed to provide a precise description of the development of relative clauses in Balto-Slavic languages. The present article is a preliminary contribution to etymological research that takes into account syntax and typology, which are usually underestimated by etymologists.

Keywords: historical syntax, typology, relative clauses, indefinite pronouns

1. Wstęp

Od czasów Delbrücka (1888) przeważa pogląd, że nienacechowany szyk zdania w prajęzyku indoeuropejskim był SOV (ang. (ang. *Subject-Object-Verb*), zob. też Watkins (1964), Lehmann (1974). Zaobserwowano również związek między szykiem SOV a zdaniami względnymi prepozycyjnymi, przy czym czasownik w zdaniu względnym może być wyrażany formą zarówno partycypialną, np. w tureckim, tamilskim, jak i formą osobową, zob. Downing (1978), Comrie (1981), Hock (2015). Ten ostatni typ jest szeroko zaświadczony w starych językach indoeuropejskich, por. przykłady z łaciny (1) i wedyckiego (2):

- (1) *Quod licet Iovi, id non licet bovi* ‘Co przystoi Jowiszowi, to nie przystoi wołu’.
 (2) *yo [...] sunvatāḥ sákhā, tásmā índrāya gāyata.* (RV 1.004.10)
 ‘Śpiewajcie dla Indry, który jest przyjacielem wyciskacza somy.’
 (dosł. ‘który [...] wyciskacza somy przyjacielem (jest), temu Indrze śpiewajcie.’)

Zdania takie w literaturze określa się jako zdania względne skorelowane, zob. Lipták (2009), lub jako korelatywny dyptych (ang. *correlative diptych*), zob. Lehmann (1988: 183–186). Ich struktura jest następująca: zdanie względne stoi przed zdaniem głównym, a w zdaniu głównym występuje zaimek anaforyczny (łac. *id* w (1) i wed. *tásmā* w (2)), skorelowany z zaimkiem względnym (łac. *quod* w (1), wed. *yo* w (2)). Schematycznie za artykułem Hocka (2015):

$$[\text{ZaWzgl} \dots \text{V}]_{\text{ZdWzgl}} \rightarrow [\text{ZaAn} \dots \text{V}]_{\text{ZdGł}}$$

ZaWzgl = zaimek względny, ZaAn = zaimek anaforyczny, ZdWzgl = zdanie względne, ZdGł = zdanie główne, V = verbum

W polszczyźnie pozostałością tego typu są zdania w rodzaju *Jaki ojciec, taki syn; Im szybciej, tym lepiej; Ile dasz, tyle zjem* (zob. Ostrowski 2022). *Jaki, im, ile* to stare zaimki względne oparte na zaimku *ide*. **yo-*, por. stind. *yo* w przykładzie (2). Zdania względne tego typu są również poświadczane w starych językach słowiańskich (scs., staroruski), ale wszędzie reprezentują one typ sekundarny względem innowacyjnych zdań względnych postpozycyjnych (tzw. „zanurzonych”; ang. *embedded*), np. *Spotkałem kobietę, która mieszka na ostatnim piętrze*. Przykładem zdania względnego skorelowanego (prepozycyjnego) w staroruskim jest przykład (3), gdzie obserwujemy korelację *na nemĩ že ... na tomĩ že* ‘na którym ... na tym’:

- (3) *nũ na nemĩ že městě javivũ s'a . na tomĩ že paky i nevidimũ bystĩ*
 ‘ale na którym miejscu on się pojawił, na tym on znowu też stawał się niewidoczny’
 (Ickler 1977: 665)¹.

Innowację stanowi przykład (4), gdzie mamy inwersję zdanie główne – zdanie względne. Zdanie względne stoi w postpozycji do zdania głównego, chociaż wciąż oba zdania są skorelowane (*dotoli ... doneli že*):

- (4) *Dotoli ne stanetъ, doneli že ravna města ne obrešetъ*
 ‘Dotąd nie stanie, dopóki nie znajdzie równego miejsca’ (Sreznevskij t. 1: 704).

Inwersja taka jest wynikiem ekstrapozycji zdania względnego ku prawej krawędzi zdania. Przykładów takiego procesu dostarcza hindi, gdzie podstawowym szykiem zdania względnego jest prepozycja, zob. Lipták [2009a: 5; (1)]:

- (5) *[jo laRkiĩ khaRiĩ hai] vo lambiĩ hai*
 REL girl standing is that tall is
 ‘The girl who is standing is tall’ (= dosł. ‘Which girl is standing, that is tall’)

Zdanie wyjściowe (5) może być przekształcone w zdanie (6):

- (6) *vo laRkiĩ lambiĩ hai [jo khaRiĩ hai]*
 that girl tall is REL standing is
 ‘The girl who is standing is tall.’ (= [16a] Lipták 2009a: 5)

Należy pamiętać, że możliwa jest także ekstrapozycja zdań ku lewej krawędzi zdania. Właśnie w taki sposób w językach słowiańskich mogły powstać zdania skorelowane z zaimkiem **k^wo-* ze zdań względnych swobodnych (tj. zdań z opuszczonym antecedentem), np. *Dam Ø_i co_i mam.* → *Co_i mam, to_i dam* ‘Cokolwiek mam, to dam’². Zdania względne skorelowane z zaimkiem **yo-* w językach słowiańskich uważam za archaizm ze względu na ich rezydualny charakter na gruncie słowiańskim i bałtyckim oraz dlatego,

¹ Przykłady tego typu, nieliczne, z tekstów scs podaje Večerka (1983: 28).

² O zdaniach tego typu w staroangielskim wraz z przeglądem ogólnojęzykoznawczej literatury przedmiotu zob. Bartnik (2019).

że jego odpowiedniki znajdujemy w językach indoirañskich (zob. przykład (2)) i w starogreckim.

Celem artykułu jest wyjaśnienie, w jakich warunkach składniowych mogło dojść do połączenia zaimka względnego z enklitykami *-lě* ‘tylko’ i *-li* (część 2 i 3). Poczynione obserwacje pozwolą doprecyzować etymologię słów *koli* i *kolě* oraz *jeli* i *jelě*, a także rzucą światło na przyczyny szerzenia się ide. zaimka **k^wo-* kosztem zaimka **yo-* w językach bałtosłowiańskich.

2. Pochodzenie zaimków *kolě* i *jelě*

Zaimek *kolě* zaświadczony jest już w najstarszych językach słowiańskich, por. scs. *dokolě* ‘jak długo’ obok *dokoli* (*Kodeks Supraski*), strus. *něstō kolě* ‘nie ma kiedy’ (Sreznevskij t. 1: 1262) obok strus. *koli* ‘kiedy; kiedykolwiek; jeśli’ (Sreznevskij t. 1: 1250)³. Scs. *dokolě* to dawna fraza przyimkowa o strukturze: przyimek + zaimek ide. **k^wo-* + enklityka restryktywna *-lě* ‘tylko’. Połączenie typu przyimek + zaimek względny odnajdujemy także w strus. *po-ka-městō* / *po-ka-městb* ‘do tego miejsca; do tego czasu’. Ponieważ zaimek pierwotnie był uzgadniany z rzeczownikiem, dlatego Sobolevskij (1907: 96) wyprowadza strus. *po-ka-městb* z frazy przyimkowej **po-ka-města* i z tego typu fraz pochodzi rosyjski spójnik czasowy *poka* ‘póki’. W podobny sposób Boryś (2005: 477) i inni (np. Klemensiewicz 1965: 473) objaśniają pol. *póki* z dawnej frazy przyimkowej **po ky* ‘po które’ (np. **po ky časy* ‘po które czasy, dokąd’), gdzie **ky* to acc.pl. zaimka **kō* ‘jaki, który’. W pozycji zaimka mógł się również pojawić stary zaimek względny *jb-*, *ja-*, *je-* (ide. **yo-*). I z taką sytuacją mamy do czynienia w przykładzie (7):

- (7) *Vō nūže domō vbnidete koližbdo, prōvēē gl(agol')ite: mirō domu semu* (Kod. Zo-grafski; Łukasz 10:5)
 ‘Do któregokolwiek domu wejdziecie, najpierw mówcie: „Pokój temu domowi”’
 (cyt. za: Nieminen 1950: 26).

Zdanie słowiańskie jest tłumaczeniem stgr. εἰς ἦν δ' ἄν εισέλθῃτε οἰκίαν, πρῶτον λέγετε, Εἰρήνην τῷ οἴκῳ τούτῳ. Scs. *Vō nūže* [...] oddaje greckie εἰς ἦν, gdzie ἦν to acc.sg.fem. zaimka względnego, zaś ἄν wprowadzaconiunctivus aoristi εισέλθῃτε, któremu w przykładzie słowiańskim odpowiada indicativus *vbnidete*. Z kolei *koli-žbdo* ‘kiedykolwiek’ nie ma odpowiednika w tekście greckim i jest sygnałem nieokreśloności niespecyficznej, por. *koližbdo* w zdaniu: *Iže koližbdo rečetō slovo na s<y>nō č<lověčb>skō, otbrustitō*

³ Np. *Něstō slyšano otb vēka, jako otverze koli kto oči slěpu roženu*. (Sreznevskij t. 1: 1250)

sę *jemu* (Mt 12:32; Kodeks Zografski) ‘(Jeśli) Ktokolwiek powie słowo przeciwko Synowi Człowieczemu, zostanie mu odpuszczone’. Coniunctivus starogrecki jest, posługując się terminologią Lyonsa (1989: 405), trybem niefaktowości, tzn. że wypowiedź w takim trybie „nie obliguje nadawcy ani na rzecz prawdziwości, ani fałszywości danego twierdzenia” (Lyons 1989: 387). Za Lyonssem (1989: 386–387) porównajmy zdania (8)–(8a) oraz (9)–(9a):

- (8) *To zdumiewające, że oni się uratowali.* [= (2) u Lyonsa]
 (8a) *Oni się uratowali.* [= (3)]
 (9) *Gdyby był już kiedyś w Paryżu, to zwiedziłby (byłby zwiedził) Montmartre.* [= (4)]
 (9a) *Był już kiedyś w Paryżu.* [= (5)]

Jak pisze Lyons, jeśli ktoś wypowiada (8), to jednocześnie obliguje się na rzecz (8a), ponieważ przymiotnik *zdumiewający* jest predykatem faktowym. Innym przykładem wypowiedzi faktowej jest np. zdanie *Janek wie, że...* Z kolei (9) to tzw. zdanie kontrafaktyczne (= warunkowe nierzeczywiste), gdyż jak pisze Lyons: „zdanie takie może być stosownie wypowiedziane tylko pod warunkiem, że nadawca uważa za fałszywe twierdzenie wyrażone” w (9a). Zupełnie inny typ zdań reprezentują zdania warunkowe rzeczywiste w rodzaju (10):

- (10) *Jeżeli pojechał do Paryża, to zwiedził Montmartre.* [= (6)]

Jest to zdanie niefaktowe, ponieważ, że powtórzę jeszcze raz za Lyonssem, „nie obliguje nadawcy ani na rzecz prawdziwości, ani fałszywości danego twierdzenia”⁴.

Coniunctivus w greckim oryginale zdania (7) sygnalizuje właśnie niefaktowość zdania⁵. W językach słowiańskich nie ma coniunctiwu, ale znakiem niefaktowości w (7) jest czas przyszły (*vbuidete*), a zaimek *koli-žbdo* wskazuje na nieokreśloność niespecyficzną. Zdanie (7) można więc sparafrazować następująco ‘Jeśli do jakiegolwiek domu wstąpicie, to najpierw powiedzcie: „Pokój temu domowi”’. Zdania typu (7) będę dalej nazywał uniwersalnymi zdaniami warunkowo-przyzwalającymi (ang. *universal concessive conditionals*). Chodzi o podtyp zdań warunkowo-przyzwalających (ang. *concessive conditionals*), których szczegółowy opis znajdzie czytelnik m.in. w pracach Königa (1985, 1986), Haspelmatha & Königa (1998), Königa & Siemunda (2000), a po polsku Ostrowskiego (2022, 2024). Przykładem uniwersalnego zdania warunkowo-przyzwalającego jest (12):

- (12) *Cokolwiek im powiesz, nie postuchają cię.*

⁴ Podobnie inne wypowiedzenia niefaktowe: *Czy pojechał do Paryża?* [= Lyons: (7)], *Nie wiem, czy pojechał do Paryża.* [= Lyons: (8)], *Mógł pojechać do Paryża.* [= Lyons: (9)].

⁵ O coniunctiwie, faktywności i niefaktywności w zdaniach podrzędnych zob. Palmer (1986: 182–185).

Przykład (12) reprezentuje typ zdań, w których protasis wyraża nieokreśloność niespecyficzną (ang. *non-specific indefiniteness*). Zdania te są jednym z najczęstszych źródeł zaimków nieokreślonych w funkcji „swobodnego wyboru” (ang. *free choice determiner*), np. *cokolwiek*, zob. Haspelmath (1992: 137–138, 159–161). Dlatego też omówienie tego typu zdań jest kluczowe dla zrozumienia pochodzenia scs. *kolě* i *koli*.

Zdania warunkowo-przyzwalające nazywamy zdaniami semifaktywnymi, ponieważ dla każdego hipotetycznego (= niefaktowego) zdarzenia, o którym jest mowa w protasis, faktem jest to, o czym informuje apodosiś. Innymi słowy, zdanie (12) można sparafrazować następująco: „Nie wiem, co powiesz. Możesz im powiedzieć A lub B lub C itd., ale bez względu na to, co im powiesz, możesz być pewien, że oni cię nie posłuchają”. Protasis traktuje zatem o hipotezach, a apodosiś o faktach. Inną cechą zdań warunkowo-przyzwalających jest to, że opisują one sytuacje atypowe w świecie. Rozważmy przykład (13):

(13) *Nawet jeśli pada, idę na spacer.*

Jest to tzw. skalarne zdanie warunkowo-przyzwalające (ang. *scalar concessive conditional*). Protasis (*Nawet jeśli pada*) mówi o hipotezach, a apodosiś (*idę na spacer*) o faktach. Jednak sytuacja opisana w (13) jest nietypowa, ponieważ zazwyczaj nikt nie idzie na spacer, kiedy pada deszcz. Ta nietypowość łączy zdania warunkowo-przyzwalające ze zdaniami okolicznikowymi przyzwolenia, np.:

(14) *Chociaż pada, idę na spacer.*

Zdanie (14), w odróżnieniu od (13), mówi w całości o faktach: „pada deszcz” (fakt 1), „idę na spacer” (fakt 2), ale zarówno (13), jak i (14) mają presupozycję „normalnie jeśli p, to nie q”. To, że protasis zdań warunkowo-przyzwalających mówi o hipotezach wyjaśnia, dlaczego w różnych językach (np. hiszpański, czeski, turecki) uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające są tworzone z użyciem wykładników optatywnych w protasis⁶, por. przykład (15) z hiszpańskiego:

(15) *Vaya adonde vaya, nunca la dejará.*
 iść:SUBJ:3SG gdzie iść:SUBJ:3SG nigdy ja zostawić:FUT:3SG
 ‘Gdziekolwiek ona pójdzie, on jej nigdy nie opuści.’ (= [93] Haspelmath & König 1998: 616)

⁶ „Optatywny” znaczy tu po prostu wszelki sposób wyrażania życzeń, pragnień, hipotez. Ta sama strategia jest używana także dla skalnych oraz alternatywnych zdań warunkowo-przyzwalających (zob. Haspelmath & König 1998).

Badania etymologiczne pokazują częsty rozwój na osi: zdania warunkowo-przyzwalające → zdania okolicznikowe przyzwolenia. Przykładem niech będzie spójnik łac. *etsi* ‘nawet jeśli; chociaż’, który budową przypomina ang. *even if* ‘nawet jeśli’ (łac. *et* ‘i’ funkcjonował także jako partykuła skalaro-addytywna ‘nawet’). Ang. *though* ‘chociaż’ jeszcze w czasach Szekspira oznaczał ‘nawet jeśli’ (Haspelmath & König 1998: 568). W staroruskim spójnik przyzwalający *chotja* (pol. *chociaż*) zaświadczony jest szczerkowo również jako spójnik warunkowy (zob. Sreznevskij t. 3: 1393), co sugeruje, że również *chociaż* mogło być niegdyś spójnikiem warunkowym. Jeszcze innym przykładem jest spójnik przyzwalający *aczkolwiek*, który składa się z dawnego (staropolskiego) spójnika warunkowego *acz* (strus. *ače* ‘jeśli’) i sufiksu *-kolwiek*, identycznego z sufiksem zaimków nieokreślonych, np. *kto-kolwiek*. Budowa *aczkolwiek* wskazuje na związek między warunkiem, nieokreślonością i przyzwoleniem i dowodzi, że istnieje relacja etymologiczna między uniwersalnymi zdaniami warunkowo-przyzwalającymi i przyzwalającymi. Szczegółowo o tym Ostrowski (2024). Powyższa uwaga dotyczy także pol. *jakkolwiek* i łac. *quamquam* ‘chociaż’ < acc. sg. od *quisquis* ‘ktokolwiek’. Związek między zdaniami warunkowo-przyzwalającymi i przyzwalającymi tłumaczy także, dlaczego niekiedy w zdaniach przyzwalających występuje *coniunctivus* (zob. Bybee, Perkins, Pagliuca 1994: 225–228), i to pomimo tego, że zdania przyzwalające są zdaniami faktywnymi. W takich przypadkach *coniunctivus* jest tylko wskaźnikiem podrzędności, a nie niefaktowości. Sytuację tę obserwujemy w łacinie, gdzie *coniunctivus imperfecti passivi invitaretur* ‘był zachęcany’ w (16) pojawia się w zdaniu przyzwalającym.

- (16) *Lepidi [...] societate, quamquam magnis condicionibus invitaretur, abstinuit.*
 ‘Powstrzymał się od przymierza z Lepidusem, mimo iż zachęcany był bardzo dogodnymi warunkami.’ (Suetonius *Divus Iulius*; cyt. za: Wolanin 2012: 757)

Użycie zdań względnych w funkcji zdania warunkowo-przyzwalającego nie jest tylko specyfiką słowiańską. Podobne zjawisko obserwujemy również w archaicznych językach ide. W gramatykach języka hetyckiego (zob. Hoffner & Melchert 2008: 424–425) wyróżnia się zdania względne określone (ang. *determinate*) i nieokreślone (ang. *indeterminate*). Przykładem drugiego typu jest zdanie (17):

- (17) *kuiš ammel āppan LUGAL-uš kišsari nu URUḪattušan āppa ašāši n=an nepišaš*
^d*IŠKUR-aš ḫazziēt(tu)*
 ‘Who(ever) becomes king after me and resettles Ḫattuša, let the Stormgod of Heaven strike him!’ (KBo 3.22: 49–51 (OS)).

Jak piszą Hoffner & Melchert (*loc. cit.*), zdanie (17) jest ekwiwalentem zdania warunkowego ‘If someone becomes king after me and...’. Podobne

przykłady można znaleźć również w wedyckim, starogreckim i łacinie (zob. Lühr 2000: 76 i 81). Zdanie (17) to przykład zdania skorelowanego, w którym zdanie względne z zaimkiem *kuiš* ‘ktokolwiek’ (= łac. *quis*) stoi w prepozycji do zdania głównego, a więc tak samo jak w przykładzie łacińskim (1) i wedyckim (2). Dokładnie ten sam model odnajdujemy w przykładzie (18) z Kodeksu Zografskiego:

- (18) *a iže otovrǝžeto se mene pǝdǝ č[elově]ky otovrǝg“ se i azǝ jeho* (Mt 10:33) ‘A który zaprze się mnie przed ludźmi, tego zaprę się i ja.’

Jest to przykład zdania względnego skorelowanego w funkcji uniwersalnego zdania warunkowo-przyzwalającego, które możemy sparafrazować: „A jeśli ktokolwiek zaprze się mnie przed ludźmi, tego zaprę się i ja (przed moim Ojcem w niebie)”. W identycznej funkcji używano także zaimka *jeliko*, o którym będzie jeszcze mowa.

Haspelmath & König (1998) wymienili różne sposoby tworzenia uniwersalnych zdań warunkowo przyzwalających w językach europejskich. Jednym z nich jest połączenie zaimka względnego z partykulą restryktywną (‘tylko’), por. (19)–(19a):

- (19) *Was sich nur rühret, alles zu Fuß ihm fällt*
 ‘Cokolwiek (dosł. co tylko) się rusza, każde stworzenie (dosł. wszystko) upada mu do stóp.’ (= [86c] Haspelmath & König 1998: 613):
 (19a) *Co tylko dasz, to zjem.* = *Cokolwiek dasz, to zjem.*

Jak pokazał Ostrowski (2022), zdania typu (19)–(19a) pozwalają wyjaśnić rozwój stpol. *jele / ile* ‘cokolwiek, ilekolwiek; ile’ jako rezultat konflacji zaimka względnego z partykulą restryktywną *-lě* ‘tylko’. Rozwój *ile* ‘cokolwiek’ > *ile* ‘ile?’ znajduje dobrą paralełę w stlit. neutr. *kíeka* ‘cokolwiek; ilekolwiek; ile’ > *kíek* ‘ile?’ (Ostrowski 2014: 243–245). Uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające tłumaczą także powstanie staropolskich zaimków nieokreślonych z postpozycją *-le*, np. *ktole* ‘ktokolwiek, ktoś’, *kogole* ‘kogolwiek’ i in. Rzucają światło na pochodzenie stpol. *leda co* ‘niech tylko co’ (por. stpol. *da* ‘niech, oby’) i *byle kto* < ‘jeśli tylko kto’ (por. stpol. *by* ‘jeśli’). Zdania z partykulą restryktywną pozwalają także doprecyzować pochodzenie scs. *dokolě* ‘jak długo’. Chodzi o połączenie przyimka allatywnego z acc. sg. neutr. **k^wod* w funkcji acc. directionis lub acc. temporis i z partykulą restryktywną. Pierwotne znaczenie było zapewne ‘dokąd tylko’ > ‘jak długo’ (przestrzeń → czas). Paralelną konstrukcję znajdujemy w spójnikach scs. *donjelěže* ‘dopóki, aż nie’ i strus. *donelě(že)* ‘póki nie’, które powstały z konflacji przyimka *do* z zaimkiem względnym *je-* (ide. **yod*, por. scs. *je-že*) oraz partykulami *-lě-že*. Synonimami *donjelěže* są scs. *donjeliže* (**do-je-li-že*, por. scs. *jeli* ‘jeśli’) oraz *donbdeže* (**do-ǝ-de-že*, por. scs.

ideže ‘gdzie, gdziekolwiek’). Ich rozwój funkcjonalny najprościej wyjaśnić, wychodząc od zdań skorelowanych w rodzaju *Póty dzban wodę nosi, póki się ucho nie urwie* (= *aż się ucho nie urwie*), a więc od zdań z ekstrapozycją zdania względnego ku prawej krawędzi zdania. Z takim zjawiskiem mieliśmy do czynienia w przykładzie (4) ze strus. *doneli-že* i w przykładzie (6) z hindi. Przedstawiony rozwój pozwala powiązać funkcjonalnie omawiane spójniki z przysłówkami scs. *jelb* ‘jak bardzo’, *jelbma* ‘ile’, które są kombinacją zaimka względnego **jo-* i enklityki *-lŕ*. Do scs. *jeli* ‘jeśli’ powrócę w części 3. Paraleli formalnej i funkcjonalnej dla słowiańskich zdań skorelowanych dostarcza przykład (20) z języka marathi (języki indo-irańskie), gdzie zdanie względne skorelowane służy do wyrażenia relacji czasowych:

- (20) *jab tak John nahii aa jaa-taa, tab tak mĒ yahī:*
 when TILL John NEG come HAB.MSG then TILL I here
aahūgaa (= [3e] Bhatt & Lipták 2009: 345)
 stay.FUT.1MSG
 ‘I will stay here until John arrives’ (dosł. ‘Till when John hasn’t come, I will stay here till then’)

Zadaniem na przyszłość jest wyjaśnienie przyczyn użycia enklityki *-že* w spójnikach *donjelěže*, *donjeliže* i in. Wydaje się, że pierwotnie wskazywała ona na koreferencję zdaniową i właśnie z taką sytuacją mamy do czynienia w przykładzie (3) powyżej. Co ważne, hipoteza ta wyjaśnia również użycie *-že* w zaimkach względnych *jbže*, *jaže*, *ježe*. Ciekawej analogii dla *jbže*, *jaže*, *ježe* dostarcza starolitewska enklityka *-gi*, por. przykłady (21) i (22):

- (21) *Kas tey; ira jog; padarey?*
 ‘Co uczyniłaś? (dosł. Co to jest, co uczyniłaś?)’ (Gen. 3:13)⁷

Przykład (21) pochodzi ze starolitewskiej *Biblii* Chylińskiego (połowa XVII w.). W starolitewskim zaimek *jog* funkcjonował z reguły jako spójnik zdań dopełnieniowych, ale w (21) występuje on w swej pierwotnej funkcji zaimka względnego, który odsyła do antecedenta, czyli do zaimka *tai* <*tey*> ‘to’. Stlit. *jog* składa się z zaimka względnego *jo-* i enklityki *-g(i)*. Struktura taka jest identyczna ze strukturą słowiańskich zaimków względnych *jb-že*, *ja-že*, *je-že*. W przykładzie (22), *Biblia* Bretkuna (koniec XVI w.), *-gi* znowu wskazuje na koreferencję między zaimkiem *tu* ‘ty’ w zdaniu drugim a zaimkiem *tau* (<*taw*>) ‘tobie’ w zdaniu pierwszym, tj. *esch taw; [...], tu-gi; ir [...]* ‘ja tobie, [...], i ty [...]’⁸.

⁷ Przykład cytuję za: Holvoet (2010: 78).

⁸ W starolitewskim *-gi* jest zaświadczony także jako spójnik łączny, czemu poświęcę odrębny artykuł.

- (22) *Efch taw Babilonia βebangus fpendziau, tugi ir fugauta efsi.* (Jr 50:24)
 ‘Zastawiłem na ciebie sidła, o Babilonie, i ty w nie wpadłeś’ (dosł. ‘Ja na ciebie, Babilonie, sidła zastawiłem, i ty pochwycony zostałeś’ [‘Ich habe dir nachgestellt, Babel; darum bist du auch gefangen’ (Luter 1545) / ‘inlaqueavi te et capta es Babylon’ (Wulgata)].

3. O pochodzeniu scs. *koli*

Omówienie poglądów na temat pochodzenia scs. *koli* ‘kiedy; kiedykolwiek’ znajdzie czytelnik w ESJS, t. 6: 329. Tradycyjnie zestawia się scs. *koli* z łac. *quālis* ‘jakiego rodzaju?; jaki (w porównaniach często z *tālis*); jakiś’, stgr. *hēlíkos*, *-ē*, *-on* ‘tak duży jak; jak duży’ i lit. *kōl* ‘jak długo?; dopóki’ / *kōlei* / *kolėi* / *kolėi* < **kāli-ai*. Różnice są oczywiste. Po pierwsze, krótka samogłoska /o/ w *koli* vs. długa /a:/ w łac. *quālis* etc. Na ten temat zobacz uwagi w ESJS (*loc. cit.*). Po drugie, nie wiemy, jak wyjaśnić różnice iloczynowe na gruncie słowiańskim, np. *koli* ‘ile?; kiedy?, kiedykolwiek’ (*koli-ko* ‘ile?’) vs. *ko-lb* ‘jak bardzo’ (*kolbmi* ‘o ile?’), *jeli* ‘jeśli’ vs. *jelb* ‘jak bardzo’, *-li* vs. **a-lb-bo* ‘albo’. Tylko *-lb* można formalnie pogodzić z *-li-* w łac. *quālis*. Co więcej, do tej pory chyba nikt nie próbował wskazać warunków składniowych, które mogły sprzyjać połączeniu *ko-* + *-li-*. Jak już wspomniałem powyżej, uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające są najczęstszym źródłem zaimków nieokreślonych typu *cokolwiek* (tzw. zaimki swobodnego wyboru, ang. *free choice determiners*). O ile etymologia *kolė* nie budzi wątpliwości, o tyle pochodzenie *koli* jest bardziej niepewne. W grę wchodzi bowiem aż trzy scenariusze.

- i) *Koli* ‘kiedy, kiedykolwiek’ jako wynik konflacji acc. sg. neutr. *ko* (ide. **k^wo-d*) z enklityką WARUNKOWĄ *-li* ‘jeśli’. Paraleli dostarcza język nowogrecki, zob. przykład (23):

- (23) *Ó-ti ke an léi aftí, aftós méni panda siopilós.*
 REL-co też jeśli mówi ona on pozostaje zawsze milczący
 ‘Cokolwiek ona mówi, on zawsze pozostaje milczący’ (= [85] Haspelmath & König 1998: 612)

Rozwój ten można porównać z łot. *jebkas* ‘ktokolwiek’, gdzie *jeb* to współcześnie spójnik dysjunktywny, który rozwinął się z dawnego spójnika warunkowego. O zmianie warunek → dysjunkcja zob. Ostrowski (2010). Jak wiadomo, w językach słowiańskich enklityka pytajna *-li* jest sekundarnie wykorzystywana jako wskaźnik protasis zdania warunkowego. O przyczynach tego stanu rzeczy zob. Ostrowski (2024a). Problemem jest brak przykładów użycia warunkowego *-li* w tekstach scs. Z drugiej jednak strony mamy zaświadczony w scs. spójnik *jeli* ‘jeśli’, który najprościej wyjaśnić właśnie jako połączenie

zaimka względnego *je-* (ide. **yo-d*) z enklityką *-li*. Za takim tłumaczeniem przemawia to, że zaimek względny *je-že* jest poświadczony już w scs. jako spójnik warunkowy, a zmianę zaimek względny → spójnik warunkowy odnajdujemy także w innych językach ide., np. łot. *ja* ‘jeśli’ (< ide. **yo-d*). Scs. *jeli* ‘jeśli’ byłoby zatem przykładem wzmocnienia (ang. *reinforcement*)⁹ zaimka *je-* enklityką *-li* w funkcji warunkowej. Ciekawy w kontekście pochodzenia *jeli* ‘jeśli’ jest przykład (24) z zaimkiem nieokreślonym *jeliko*:

- (24) *jeliko prosite otz o(tb)ca o imeni mojemb dastz se vamz*
 ‘O cokolwiek poprosicie ojca w moim imieniu, dostaniecie to’ (J 16:23; Ks. Sawy)

Powyższy fragment w Kodeksie Zografskim zaczyna się od *ašte česo* (Cejtlin et al. 1999: 802), co stanowi argument tekstowy za traktowaniem zdań typu (24) jako zdań warunkowych, zob. uwagi o hetyckim (przykład (17)). Enklityka *-ko* kontynuuje ide. neutrum **k^wod* (Ostrowski 2024: 118), a zatem w *jeliko* mamy połączenie spójnika warunkowego *jeli* z zaimkiem nieokreślonym **k^wo-*. Potwierdza to oryginał grecki: *ἄν τι αἰτήσητε τὸν πατέρα ἐν τῷ ὀνόματι μου δώσει ὑμῖν*, gdzie *ἄν τι* ‘jeśli cokolwiek’ składa się z *ἄν* ‘jeśli’ oraz zaimka *τι* ‘cokolwiek’ < neutr. **k^wi-*. Przykład (24) jest cenny także typologicznie, ponieważ wskazuje na zdanie względne skorelowane z interpretacją uniwersalną (tj. ‘wszystko, o co poprosić’). Belyayev & Haug (2020) twierdzą, że aby opisać zdania względne skorelowane, w których protasis występują zaimki nieokreślone, należy w ich opisie semantycznym uwzględnić trzy parametry: nieokreśloność reprezentowaną przez zaimki nieokreślone, zdania warunkowe współrzędne (np. *Idź szybciej, to zdążysz*) oraz anaforę. Dopiero z kombinacji tych trzech parametrów można wyderywować zdania skorelowane z zaimkami nieokreślonymi o znaczeniu uniwersalnym, czyli tak, jak zdanie (24). Na potwierdzenie swojej tezy podają na s. 902 przykłady z języka tybetańskiego i udihe (języki tunguskie), w których zdania skorelowane mają morfologię zdania warunkowego. Przykład (24) z *jeli* ‘jeśli’ oraz *-ko* < **k^wod* dobrze pasuje do opisu zaproponowanego przez Belyayeva i Hauga¹⁰.

- ii) *Koli* ‘kiedy; kiedykolwiek’ jako wynik konflacji acc. sg. neutr. *ko* (ide. **k^wo-d*) z enklityką DYSJUNKTYWNA *-li* ‘albo’. Paraleli dostarcza język baskijski, zob. przykład (25) z *edo* ‘albo’:

⁹ O „wzmocnieniu” (ang. *reinforcement*) zob. Lehmann (1995: 22–24).

¹⁰ Zaświadczony w staroruskim spójnik warunkowy *koli* ‘jeśli’ można łatwo wyjaśnić wychodząc od *koli* ‘kiedy’, por. niem. *wenn* ‘kiedy; jeśli’. O warunkach tej zmiany zob. Ostrowski (2024a).

- (25) *Edo zein hil dadin, ...*
 PTL which killed is
 'Whichever is the victim, ...' (= [88c] Haspelmath & König 1998: 614)

Tu można również przytoczyć pol. *bądź* w funkcji wskaźnika dysjunkcji (*białe bądź czerwone*) oraz wykładnika nieokreśloności niespecyficznej (*Zalóż co bądź [= cokolwiek] i chodź*).

- iii) *Koli* 'kiedy; kiedykolwiek' jako wynik konfencji acc. sg. neutr. *ko* (ide. **k^wo-d*) z enklityką *-lb* (por. scs. *ko-lb* / *je-lb* 'jak bardzo') i enklityką adytywą *-i*, czyli *koli* < **ko-l̄-i*.

Paraleli na użycie partykuły addytywnej w zdaniach warunkowo-przyzwalających dostarcza język bułgarski, zob. (26):

- (26) *Kāde-to i da otide, toj njama da ja napusne.*
 where-REL also SUBJ go.away he not.will SUBJ her leave
 'Wherever she goes, he will never leave her.' (= [83d] Haspelmath & König 1998: 611)

Enklityczne **-i* jest bezpośrednio zaświadczone w stłot. *ar-i-dzan* 'też' < **ar-i-gi-an* i nłot. *arī* 'też', które pozostają w związku z lit. dial. *ar* 'też, i'. Ten scenariusz ma zalety, których nie mają dwa wcześniejsze, ale jest też bardziej spekulatywny. Po pierwsze, kontrakcja **-lb-i* > *-li* pozwala wyjaśnić wystąpienia *-lb* w pozycji przed inną enklityką, np. scs. *kolb-mi* 'o ile?' : *koli*, **a-lb-bo* : **a-li*. A zatem *koli* (< **ko-l̄-i*) odpowiadałoby swoją budową scs. *ko-lb-mi*. Po drugie, wyjaśnia wahania scs. *ko-lb* : *ko-li* i *je-lb* : *je-li*. Po trzecie, addytywne **-i* tłumaczy powstanie ogólnosłowiańskiej enklityki pytajnej *-li* 'czy?' < **-lb-i*. Paraleli na zmianę addytywność → pytanie o rozstrzygnięcie dostarczają lit. *ar* 'czy?' z addytywnego lit. dial. *ar* 'też' (Ostrowski 2021: 85), lit. dial. *be(gu)* 'czy?' wobec lit. dial. *be* 'i' / stpr. <bhe> 'i' (Ostrowski 2012: 262), wed. *api* 'też', które dopiero w sanskrycie klasycznym nabrało funkcji partykuły pytajnej¹¹. O rozwoju *api* zob. Gonda (1968). O zmianie koniunkcja → pytanie w języku estońskim zob. Metslang, Habicht, Pajusalu (2017: 502–504). Postpozycja **-i* (lub **-i*) jest zaświadczona również w scs. *jeđē* 'w ślad za kimś' i scs. *kōdē* 'któredy' < **kan-da-i*. Wprawdzie Dunkel (2014: 153) objaśnia scs. *jeđē* jako kontynuant **én-deh₁*, ale pomija milczeniem stlit. *ka-dai* 'kiedy?', na podstawie którego należy przyjąć rozwój słow. *-dē* < **-da-i*¹².

¹¹ W XVI- i XVII-wiecznej lotewszczyźnie także partykuła addytywne *arī* była używana jako partykuła pytajna (Porīte 2007: 315).

¹² Wprawdzie niekiedy w literaturze slawistycznej próbuje się łączyć słow. *-li* z lotewską partykułą optatywną *lai* 'niech', a ta z kolei ma jakoby stać w związku etymologicznym ze słowiańską partykułą restryktywną *-lě*, jednak dla bałtystów jest rzeczą oczywistą, że lot. *lai*

4. Wnioski

Dzięki badaniom ostatnich kilkadziesiąt lat wiemy, że zmiany funkcjonalne w obrębie gramatyki charakteryzują się dużą regularnością. Mimo to w slawistyce i bałtystyce ustalenia te są wciąż wykorzystywane w niedostatecznym stopniu. Wprowadzenie do rozważań pojęcia zdań warunkowo-przyzwalających pozwala lepiej zrozumieć otoczenie składniowe, w którym doszło do zastąpienia bałtosłowiańskiego zaimka względnego **ja-* (ide. **yo-*) przez zaimek **ka-* (ide. **k^wo-*). Jak wiadomo, języki ide. używały w funkcji zaimka względnego albo **yo-* (np. indo-irańskie i bałtosłowiańskie), albo **k^wi-* / **k^wo-* (np. anatolijskie i italskie). W językach bałtosłowiańskich zaimek względny **yo-* został wyparty przez **k^wo-*, przy czym w bałtyckich już w XVI w. znajdujemy zaledwie resztki zaimka **yo-*, np. stlit. *jog* ‘że; który’ w przykładzie (21), lit. *juo* (por. *juo greičiau, tuo geriau* ‘im szybciej, tym lepiej’), lot. *ja* ‘jeśli’ < neutr. **yo-d*, lot. *jā-* w debitiwie¹³. Zdania względne prepozycyjne typu (3), (7) i (18) reprezentują typ odziedziczony z prajęzyka indoeuropejskiego. Funkcjonalnie reprezentują one uniwersalne zdania warunkowo-przyzwalające, których protasis wyraża nieokreśloność niespecyficzną, czyli podobnie jak przykład (17) z języka hetyckiego. Zdania te stanowią kontekst, który sprzyjał zastępowaniu **yo-* przez **k^wo-* w językach bałtosłowiańskich. To tłumaczy pojawienie się słowiańskich zaimków *kolē* i *koli* obok starszych *jelē* i *jeli* (por. scs. *donjeliže* ‘aż, póki nie’ obok *dokoli* ‘dokąd, jak długo’). Sam pomysł nie jest oczywiście nowy. Sformułował go jako pierwszy już Berthold Delbrück w swojej „Vergleichende Syntax” (1900: 395n.), a dobre omówienie starszych poglądów na ten temat daje Nieminen (1950: 1–23). Niech niniejszy artykuł będzie przyczynkiem do badań etymologicznych, które uwzględniają także składnię i typologię, zazwyczaj niedoceniane przez etymologów.

(stłot. *laid* ‘niech’) to stary imperativus czasownika *laist* ‘puszczać; pozwalać’, a analogicznego rozwoju dostarcza ros. *pustь* ‘niech’ od *pustitь* ‘puścić’. Nie wchodząc w szczegóły i uprzedzając przyszły artykuł dodam tylko, że staropruski sufix optatywny *-lai* pochodzi ze starej enklityki restryktywnej **-lē* (słow. *-lě* ‘tylko’), co znajduje dobrą paralelę w dialekcie łatgalskim języka łotewskiego (rozwój staropruski: **-lē* > **-lī* > *-lai*). Znaczeniem staropruski optativus odpowiadałby polskiemu *Obym tylko* (por. ang. *If only*). Taka etymologia rzuca także światło na pochodzenie litewskiego permissivu na *te-* (np. *te-važiuoja* ‘niech jedzie’), który etymologicznie stoi w związku z prefiksem restryktywnym *te-* ‘tylko’.

¹³ O historii lot. debitiwu zob. Holvoet (2001). Ciekawa jest historia lit. comparativu na *-jau(s)*, który rozwinął się z postpozycji kontrastującej jak w stlit. *tas-jau* ‘ten właśnie, a nie inny’ (Ostrowski 2015, 2018). Postpozycja *-jau(s)* zawiera stary zaimek względny *-ja-*, a funkcja kontrastująca rozwinęła się w zdaniach kleftowych. Przykładowo na paralelny rozwój dostarcza język bretoński, zob. Harris & Campbell 1995: 156–157.

Wykaz skrótów

dial. – dialektalny, ide. – indoeuropejski, lit. – litewski, łac. – łacina, lot. – łotewski, pol. – polski, scs. – staro-cerkiewno-słowiański, stlit. – staroliteński, stlot. – starołotewski, stpr. – staropruski, strus. – staroruski, słow. – słowiański, wed. – wedycki
 acc. – accusativus, con. – coniunctivus, fut. – futurum, hab. – habitualny, masc. – masculinum, neutr. – neutrum, ptl. – partykuła, rel. – relativum, sg. – singularis, subj. – subjunctivus (= coniunctivus)

Literatura

- Bartnik A. (2019): *Left-Dislocated Structures in Old English: a Corpus Study*. Lublin.
- Belyayev O., Haug D. (2020): *The genesis and typology of correlatives*. „Language” 96(4), s. 874–907.
- Bhatt R., Lipták A. (2009): *Matching effects in the temporal and locative domains*. [W:] *Correlatives cross-linguistically*. Red. A. Lipták. Amsterdam–Philadelphia, s. 343–372.
- Boryś W. (2005): *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków.
- Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. (1994): *The evolution of Grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago.
- Comrie B. (1981): *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Chicago.
- Delbrück B. (1888): *Altindische Syntax. Syntaktische Forschungen 5*. Halle. (Reprint: Darmstadt, 1968).
- Delbrück B. (1900): *Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen*. Bd. 3. Strasburg.
- Downing B.T. (1978): *Some Universals of Relative Clause Structure*. [W:] *Universals of Human Language*. Vol. 4: *Syntax*. Red. J.H. Greenberg. Palo Alto, s. 375–418.
- Dunkel G.E. (2014): *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstamme*. Teil 1: *Einleitung, Terminologie, Lautgesetze, Bibliographie*. Teil 2: *Lexikon*. Heidelberg.
- Gonda J. (1968): *The Sanscrit particle api*. „Lingua” 21, s. 183–196. [Gonda 1975: 2, s. 158–170. *Selected Studies*. Presented to the author by the staff of the Oriental Institute, Utrecht University, on the occasion of his 70th birthday. 5 vols. Leiden].
- Harris C.A., Campbell L. (1995): *Historical Syntax in Cross-Linguistic Perspective*. Cambridge.
- Haspelmath M. (1995): *Indefinite Pronouns*. Oxford.
- Haspelmath M., König E. (1998): *Concessive conditionals in the languages of Europe*. [W:] *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*. Red. J.Ó. van der Auwera, D.P. Baoill. Berlin–New York, s. 563–640.
- Havlová E., Erhart A. (red.) (1996): *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. T. 6: *kļeti-kuditi*. Praha. (ESJS)
- Hock H.H. (2015): *Proto-Indo-European verb-finality. Reconstruction, typology, Validation*. [W:] *Proto-Indo-European Syntax and its Development*. Red. L. Kulikov, N. Lavidas. Amsterdam–Philadelphia, s. 51–78.
- Hoffner H.A. Jr., Melchert H.C. (2008): *A Grammar of the Hittite Language*. Part 1: *Reference Grammar*. Indiana.
- Holvoet A. (2001): *Studies in the Latvian verb*. Kraków.
- Holvoet A. (2010): *Notes on complementisers in Baltic*. [W:] *Particles and Connectives in Baltic*. Red. N. Nau, N. Ostrowski. Vilnius, s. 73–101.
- Ickler N. (1977): *Topicalization and Relativization in Old Russian*. [W:] *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, s. 656–669.
- Klemensiewicz Z. (1965): *Składnia*. [W:] Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk: *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, s. 393–508.
- König E. (1985): *On the history of concessive connectives in English. Diachronic and synchronic evidence*. „Lingua” 66, s. 1–19.

- König E. (1986): *Conditionals, concessive conditionals and concessives: Areas of contrast, overlap and neutralization*. [W:] E.C. Traugott, A. Ter Meulen, J. Snitzer Reilly, Ch.A. Ferguson: *On Conditionals*. Cambridge, s. 220–246.
- König E., Siemund P. (2000): *Causal and concessive clauses: Formal and semantic relations*. [W:] *Cause – Condition – Concession – Contrast. Cognitive and Discourse Perspectives*. Red. E. Couper-Kuhlen, B. Kortmann. Berlin–New York, s. 341–360.
- Lehmann Ch. (1988): *Towards a typology of clause linkage*. [W:] *Clause combining in grammar and discourse*. Red. J. Haiman, S.A. Thompson. Amsterdam–Philadelphia, s. 181–225.
- Lehmann Ch. (1995): *Thoughts on Grammaticalization*. München–Newcastle.
- Lehmann W.P. (1974): *Proto-Indo-European Syntax*. Austin.
- Lipták A. (red.) (2009): *Correlatives cross-linguistically*. Amsterdam–Philadelphia.
- Lipták A. (2009a): *The landscape of correlatives: An empirical and analytical survey*. [W:] tegoż: *Correlatives cross-linguistically*. Amsterdam–Philadelphia, s. 1–46.
- Lühr R. (2000): *Der Nebensatz und seine Konkurrenten in der Indogermania: Der altindische Relativsatz*. „Historische Sprachforschung” 113(1–2), s. 71–87.
- Lyons J. (1989): *Semantyka*. T. 2. Przekład A. Weinsberg. Warszawa.
- Metslang H., Habicht H., Pajusalu K. (2017): *Where do polar question markers come from?* „Language Typology and Universals” 70(3), s. 489–521.
- Nieminen E. (1950): *Beiträge zur altpolnischen Syntax II. Der Untergang des Relativums jenze im Polnischen*. „Annales Academiae Scientiarum Fennicae” 63(4), s. 7–137.
- Ostrowski N. (2010): *Latvian jeb ‘or’ – from conditional to disjunctive conjunction*. [W:] *Particles and Connectives in Baltic*. Red. N. Nau, N. Ostrowski. Vilnius, s. 135–150.
- Ostrowski N. (2012): *Old Lithuanian interrogative particle biau*. „Baltistica” 47(2), s. 61–65.
- Ostrowski N. (2014): *On the postponed neuter pronoun -ja in Baltic*. [W:] *Baltai ir slavai: dvasinių kultūrų sankirtos / Балты и славяне: пересечения духовных культур*. Red. T. Civjan, M. Zavjalova, A. Judžentis. Vilnius, s. 242–253.
- Ostrowski N. (2015): *From focus marker to comparative suffix – the original character of the Lithuanian comparative -iaūs*. „Historische Sprachforschung” 126, s. 296–308.
- Ostrowski N. (2018): *Grammaticalization of the Lithuanian comparative -jau(s)*. „Indogermanische Forschungen” 123, s. 273–292.
- Ostrowski N. (2021): *The Baltic *-ā-illative*. „Indogermanische Forschungen” 126(1), s. 65–84.
- Ostrowski N. (2022): *O pochodzeniu pol. ile (stpol. jele), czyli gdy etymologia spotyka składnię*. „Język Polski” 102(3), s. 32–39.
- Ostrowski N. (2024): *O pochodzeniu spójnika przyzwalającego aczkolwiek*. „Język Polski” 104(1), s. 111–120.
- Ostrowski N. (2024a): *Dlaczego spójnik jeśli ma partykulę pytajną -li? Uwagi do gramatyzacji spójników warunkowych*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 80, s. 193–205.
- Palmer F.R. (1986): *Mood and Modality*. Cambridge.
- Porīte T. (2007): *Partikula*. [W:] *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība. Nelokāmās vārddfīras*. Red. K. Pokrotneiece. Rīga, s. 310–343.
- Sobolevskij A.I. (1907): *Lekcii po istorii russkogo jazyka (= Trudy po istorii russkogo jazyka. T. 1)*. Moskva 2004.
- Sreznevskij I.I. (1893): *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka*. T. 1: A–K. Sankt Peterburgъ.
- Večerka R. (1982–1983): *Souvětí se závislými větami relativními v staroslověnině*. Slovo 32–33, s. 15–52.
- Watkins C. (1964): *Preliminaries to the Reconstruction of Indo-European Sentence Structure*. [W:] *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists. Cambridge, Mass., August 27–31, 1962*. Red. H.G. Lunt. London–Hague–Paris, s. 1035–1045.
- Wolanin H. (2012): *Gramatyka opisowa klasycznej łaciny w ujęciu strukturalnym*. Kraków.

